

og tror det. Og denne tro, understreger Dietz, skaber vished, glæde og fred – og ingen frygt.

Interessant er det, at det i de følgende kapitler 7 og 8 om tiden frem til Luthers død ikke lykkes Dietz at fastholde dette billede af Luthers teologi. Mærkeligt nok bliver forholdet mellem tro og frygt her mere komplekst igen og udsagnene ligner dem fra hans tidlige skrifter. Fokus hos Luther er igen på passivitet, passion, død og simultanitetens paradoksalitet. Men det får ikke Dietz til at revurdere resultaterne af læsningen af skrifterne fra 1520, sådan som man skulle mene at det burde. Spørgsmålet er nemlig, om Bayers efterhånden gamle *promissio*-læsning yder teksterne omkring 1520 fuld retfærdighed. Det kunne Dietz have fået hjælp til at vurdere, hvis han havde kastet et blik på international Lutherforskning: Den finske forskning indgår fx slet ikke i hans litteraturliste, selvom finnerne har fortolket mange af de samme tekster, men med et noget andet resultat end Oswald Bayer.

Fordi Dietz' Luthertolkning halter, halter hans kap. 9, der relaterer den til moderne psykologi også. Dette kapitel kommer der ikke rigtigt noget ud af.

Uanset de kritiske bemærkninger er bogen informativ og udfordrende både for eksperter og novicen. Den er samtidig velskrevet og uden iøjnefaldende fejl.

Anna Vind

Berndt Hamm og Michael Welker

Die Reformation. Potentiale der Freiheit. Tübingen: Mohr Siebeck 2008. VII + 133s. € 17.

Hvor kommer friheden fra? Hvad understøtter den? Og hvor står reformationen i den sammenhæng? Herom kan der strides. Tidsskriftet KRITIK har lagt sider til en del strid, og har på lederplads ikke placeret reformationen på frihedens side. Det bliver den til gengæld i kirkehistorikeren Berndt Hamm og systematikeren Michael Welkers bog. Bogens undertitel leder tanker hen på den tyske konservative og forhenværende forfatningsdommer Udo di Fabio's kritik af den moderne kulturs selvtilfangetagelse i *Die Kultur der Freiheit*. Om det er tilsigtet, fremgår ikke af bogen, men titlen er dog langt fra tilfældig. For forfatterne må reformationen først og fremmest forstås som en frihedsbevægelse, men undertitlen indikerer også, at denne frihed er mangeartet og omfatter såvel trosfrihed som frihed fra livegenskabet, men ikke nødvendigvis på samme tid. Forfatterne er nemlig bevidste om, at protestantismens konfessionelle historie er en yderst ambivalent affære, der også omfatter undertrykkelsespotentiale.

De to første kirkehistoriske kapitler er forfattet af Berndt Hamm. Under overskriften "Die Emergenz der Reformation" argumenterer han med en vis overbevisning for emergensbegrebets anvendelighed i forståelsen af reforma-

tionens opståen. Med dette begreb kan reformationen ansues som en bevægelse, der først rigtigt kan forstås i det øjeblik den viser sig, til trods for at dens forudsætninger let kan spores i den førreformatoriske senmiddelalder. Der findes således ikke et element i reformationsbevægelsen, som ikke er set før i perioden fra det 14. til det 16. århundrede. Alligevel er Hamm kritisk over for Volker Leppins forsøg på at forklare reformationen udelukkende ud fra dens forhistorie, fordi den genetiske tilgang underkender reformationens innovationskraft. Hos Hamm medfører en forsigtig tilslutning til et forholdsvist sent, men derfor netop innovativt, "reformatorisk gennembrud". Der er på en gang tale om både kontinuitet og kvalitative spring.

Hamm's andet kapitel omhandler med udgangspunkt i frihedspotentialet i afladsternes reformationen i dens mangfoldighed. Hovedtesen er denne, at jo længere tid der går, desto sværere bliver det at forstå reformationsbevægelsen som en enhed med afgørende fællestræk. Dette forhold bruger Hamm som argument for at hævde, at de historisk udslagsgivende afladstere repræsenterer reformationens enhed i betydningen af en sammenhængende fælles grundorientering, der markerer bruddet med middelalderens kirke- lære- og fromhedsforståelse og repræsenterer den omvendning af magtforholdene, som nu sætter Skriften over kirkelig autoritet. Kæden springer dog af for Hamm, når han ser afladsternes opgør med gave-modgave-logikken som reformationens afgørende nybrud. Drager man Luthers *Resolutiones* fra året efter med i betragtning, viser det en Luther, som nok gør op med den romerske frelsesøkonomi, men i stedet sætter en anden økonomi og ikke blot en bar afvisning. Den tanke Luther udfolder yderligere i årene herefter, og den repræsenterer et væsentligt, men i nogen grad overset frihedspotentiale i reformatorisk teologi.

Michael Welker har skrevet bogens to systematiske teologiske bidrag. Kapitel tre omhandler således reformationens nutidige betydning, som Welker indkredser gennem de klassiske lutherske eksklusivpartikler, og i modsætning til fx Eberhard Jüngel i bogen *Das Evangelium von der Rechtfertigung der Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens* springer han ikke over det lutherske *sola scriptura*, men henviser til Skriftens stigende betydning i den internationale økumeni. Konstruktivt er Welkers forsøg på at rive retfærdiggørelsen ud af dens terminologiske spændetrøje og udfolde den som Guds "Gemeinschaftstreue". Welker har dog også blik for, at betoningen af retfærdiggørelsens fællesskabsdimension kan have negative konsekvenser på begge sider af den katolsk-protestantiske konfessionsgrænse og føre til uklare bestemmelser af Gudsforholdet. Kapitel fire uddyber Welkers syn på det lutherske "skriftprincip" og dets tilsyneladende håbløse *sola scriptura*. Her bringer Welker nogle i og for sig læseværdige overvejelser over teologiens forhold til Skriften i en pluralistisk verden, hvor det er skriftens mangetydighed, der både giver retning og frihed, når fx forskellige konfessioner sammen skal diskutere foreliggende flertydigheder, men kapitlet får også samti-

dig bogens sammenhæng til at knække. Selvom Welkers fokus på det reformatoriske skriftprincip fortsætter Hamms betoning af det frisættende og autoritetsprængende i reformationens skriftforståelse, så er der i sidste kapitel, overskriften til trods, ikke tilstrækkelig diskussion af hverken reformationen eller dens frihedspotentiale til at leve op til bogens titel. Dette synes desto sværere at leve med, når man samtidig mangler det kapitel, der binder en ende på reformationens tvetydige forhold til friheden. Den forventede gevinst ved det kirkehistorisk-systematiske samarbejde kommer derved ikke helt til udbetaling, og det er en skam. Potentialet er der nemlig.

Bo Kristian Holm